

Din Eğitimi Araştırmalarında Önemli Bir Kaynak Olarak Bosna-Hersek Ulema Meclisi Arşivi

Ayşe Zişan FURAT*

Özet

Arşiv kaynaklarının din eğitiminde kullanımının öneminden hareketle hazırlanan bu makalede, günümüzde Saraybosna-Gazi Hüseyin Begova Kütüphanesi'nde muhafaza edilen Bosna-Hersek Ulema Meclisi Arşivi'ndeki din eğitimi ile ilişkili dokümanlar tanıtılmaktadır. 1878-1918 yılları arasında Avusturya-Macaristan idaresi altında bulunan Bosna-Hersek'te yaşayan Müslümanların dini işlerinin idaresi ve yürütülmesi konusundaki temel kaynaklardan bir tanesi olan Ulema Meclisi Arşivi, henüz herhangi bir detaylı çalışmaya konu olmamıştır. Bu nedenle, çalışmada söz konusu arşiv hakkında genel bilgiler sunulurken, arşivin dönemin din eğitimi algısının anlaşılmasında hangi açılardan kaynaklık edebileceği konusuna ışık tutulması hedeflenmektedir.

Dört bölümden oluşan çalışmada, öncelikle, Bosna Hersek'in Avusturya-Macaristan idaresine geçmesi ile Ulema Meclisi'nin kurulması ve yetkileri üzerinde durulmaktadır. Ulema Meclisi Arşivi'nin genel yapısı hakkında bilgiler verildikten sonra, arşiv evrakı içerisinde din eğitimi ile ilişkili olan dokümanlar tanıtılacak ve verilecek örneklerle de materyalin hangi alanlarda kaynaklık edebileceği konusunda değerlendirmeler yapılacaktır¹.

Anahtar Kelimeler: Arşiv kaynakları, Din eğitimi, Bosna-Hersek, Ulema Meclisi Arşivi, Avusturya-Macaristan Dönemi

* Yrd. Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Din Eğitimi Ana Bilim Dalı.

¹ İstanbul Üniversitesi'nin desteklediği 5646 numaralı "Avusturya-Macaristan İmparatorluğu Dönemi Bosna'da Din ve Eğitim Alanında Yaşanan Değişimler (1878-1918)" isimli YADOP projesi çerçevesinde 23 Ağustos ve 21 Eylül 2010 tarihleri arasında yapılan araştırmada Saraybosna - Gazi Hüseyin Bey Kütüphanesi'nde bulunan Ulema Meclisi arşivi taranmış, Tübitak'ın 2219 Yurtdışı Doktora Sonrası Araştırma Burs Programı çerçevesinde hazırlanan "Developing Educational Policy Under a Non-Muslim Administration: Transition of Muslim Religious and Educational Institutions in Bosnia During Austro-Hungarian Period (1878-1918)" isimli araştırma esnasında ise Şubat 2011-Temmuz 2011 tarihleri arasında Saraybosna - Gazi Hüseyin Bey Kütüphanesi'nde detaylı araştırma yapma imkânı bulunmuştur. Makalede, bu araştırmalarda tespit edilen materyal tanıtılmaktadır.

Giriş

Toplumların din eğitimi algılarının şekillenmesinde rol oynayan en önemli faktörler arasında, kökenleri yüzyıllar öncesine dayanan ve kültürel yapılarının oluşumunda etkili olan tarihi tecrübeleri yer almaktadır. Din eğitimi, bir taraftan tarihi süreçte dini değerlerin korunması, kültürel/dini mirasın yeni nesillere aktarılması ve toplumsal sürekliliğin sağlanması gibi sosyal fonksiyonlar üstlenirken², diğer taraftan da dönemin ihtiyaç ve gereksinimlerini göz önünde tutarak sürekli gelişen ve kendisini yenileyen dinamik bir yapı sergiler. Güncel problemlere karşı geliştirilen din eğitimi politikalarının dahi, ortaya çıktıkları toplumların tarihi altyapılarından soyutlanarak değerlendirilmesi mümkün değildir³. Bu nedenle, toplumların tarihsel süreçte yaşadıkları tecrübelerin detaylı bir şekilde incelenmesi, günümüz din eğitimi teorisindeki farklı algı biçimlerini tanımlayabilmek hatta anlamlandırabilmek açısından çok önemlidir.

Din eğitiminin tarihi altyapısının incelenmesinin önemini gösteren en güzel örneklerden bir tanesi ülkemizdir. Ülkemizdeki günümüz din eğitimi algısını, Osmanlı döneminde eğitimin sistematize edilmesi, Osmanlı son dönemindeki ıslahatlar, kurum ve müfredatların modernleştirilmesi ve Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun ilanı gibi eğitim tarihi açısından çok önemli neticeler doğuran olayları göz ardı ederek açıklamaya çalışmak, hatalı bir takım yorumlara zemin hazırlayacaktır. Bu nedenle, konuyla ilgili tarihsel materyalin tanınması genel anlamda eğitim, konumuz açısından da din eğitimi araştırmalarında yapılan çalışmaların kapsamlı ve sağlıklı bir şekilde yürütülebilmesi için zorunlu

---

² Din eğitiminin insan ve toplum açısından işlevleri konusunda bkz. Bayraktar Bayraklı, *İslam'da Eğitim*, İstanbul 1989, s. 269-283. Ayrıca eğitimin toplumsal işlevleri ile ilgili detaylı bilgi için bkz. Mahmut Tezcan, *Eğitim Sosyolojisi*, Ankara, 1997, s. 51-65.

³ Günümüzün en hararetli tartışma konularından bir tanesi haline gelen ve din eğitimi alanında yapılan çalışmalarda da yer bulan küreselleşme olgusu bu duruma çok güzel bir örnektir. Ayhan, küreselleşme ve din eğitimi ele alan çalışmasında tarihi ve kültürel farklılıkların toplumların kendilerine has din eğitimi algılarının oluşmasındaki etken rolüne işaret etmektedir. Bkz. Halis Ayhan, "Küreselleşme ve Türkiye'de Din Eğitimi", *Küreselleşme, İslam Dünyası ve Türkiye*, Milletlerarası Tartışmalı İlmî Toplantı (09-11 Kasım 2001), İstanbul, 2002, s. 247-269.

görülmektedir. Sözü edilen tarihsel materyalin başında ise arşiv kaynakları gelmektedir⁴.

Cumhuriyet döneminde din eğitimi tarihi ile ilgili yapılan çalışmalara bakıldığında, bunların çok büyük bir bölümünün Osmanlı dönemi üzerine yoğunlaştığı ve eğitim kurumlarından kullanılan kitaplara kadar pek çok açıdan dönemin detaylı bir şekilde incelendiği görülmektedir⁵. Bu çalışmalarda, tarihi kaynaklar olarak genellikle ele alınan döneme ait el yazmaları, çeşitli vesilelerle çıkarılmış fermanlar, kanunlar ve talimatnameler ile vakfiyeler kullanılmıştır⁶. Bunlar arasında belirli bir kuruma ait arşiv materyalinin kapsamlı bir şekilde incelendiği çalışmalar çok az sayıdadır⁷. Bununla beraber, son dönemlerde özellikle arşiv kaynaklarının eğitim tarihi açısından kullanılmasının önemine dair çalışmaların yapılması, gelecekteki çalışmaların bu alana yöneleceğini düşündürmektedir⁸.

Çalışmamızda ele alınan Ulema Meclisi Arşivi ise, ülkemizdeki din eğitimi çalışmaları için pek çok açıdan önem arz etmektedir. Bu durumun en temel nedenleri arasında, Osmanlı'nın duraklama ve çöküş dönemlerinde kaybettiği topraklarda yaşayan Müslümanların dini

⁴ Bu konuda genel bilgi için bkz. Mefail Hızlı, "Osmanlı Eğitim Tarihinin Arşiv ve Yazma Kaynakları", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C.VI, No:12, 2008, s. 577-592.

⁵ Bkz. Mustafa Öcal, "Türkiye'de Din Eğitimi Tarihi Literatürü", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C.VI, No:12, 2008, s. 399-430.

⁶ Bu konuda yapılmış en temel eserlerden bir tanesi Uzunçarşılı'nın İlimiye Teşkilatı isimli çalışmasıdır. Eser, konuyu tarihi açıdan ele almakla beraber, çok sayıda arşiv belgesine atıfta bulunmaktadır. Bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin İlimiye Teşkilatı*, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1965. Ayrıca, Cahit Baltacı'nın XIV. ve XIV. Yüzyıllarda Osmanlı Medreseleri'ni konu alan eserinde, döneme ilişkin mevcut arşiv ve el yazması kaynaklarından hareketle dönemin eğitim coğrafyası çizilmeye çalışılmıştır. Bkz. Cahit Baltacı, *XI-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri: Teşkilat, Tarih*, İstanbul, İrfan Matbaası, 1976. Bu iki temel kitabın dışında Osmanlı dönemi eğitimiyle ilişkili çok sayıda çalışma bulunmaktadır. Bunlardan din eğitimi alanında yapılanlar için bkz. Fahri Kayadibi, İrfan Başkurt, Ayşe Zişan Furat, *Cumhuriyet Dönemi Din Eğitimi Literatürü (1923-2007)*, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Yayınları, 2008.

⁷ Mevcut araştırmalar arasında en detaylı olanlarından bir tanesi Salih Zeki Zengin'in Darülfünun'daki ilahiyat eğitimi konu edinen çalışmasıdır. Çalışmada, fakültenin günümüze ulaştığı arşiv belgelerinden yola çıkarak değerlendirmeler yapılmaktadır. Bkz. Salih Zeki Zengin, *Medreseden Darülfünun'a Türkiye'de Yüksek Din Eğitimi*, Adana, Karahan Kitabevi, 2009.

⁸ Örn. Hızlı, a.g.m., Yine, Atalay'ın Diyarbekir Vilayet Gazetesi'ni konu edinen makalesi her ne kadar yazılı basın üzerine yapılmış bir inceleme ise de, din eğitiminde tarihi kaynakların kullanımı üzerine önemli bilgiler vermektedir. Bkz. Talip Atalay "Yerel Eğitim Tarihi Kaynağı Olarak Diyarbekir Vilayet Gazetesi" *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, No:48, 2007, s. 135-151.

eğitimleri hakkında yapılmış az sayıda çalışma bulunması sayılabilir⁹. Bu çalışmalardan Bosna ile ilgili olanlar genellikle konuyu tarihi açıdan ele almış, din eğitiminin temel konuları arasında yer alan, gayr-i müslim idare altında yaşayan Müslümanlara yönelik din eğitimi politikalarının geliştirilmesi, din eğitimi uygulamalarının toplum üzerinde yansımaları ve karşılaşılan problemler gibi hususlar ise arka planda kalmıştır¹⁰. Çalışmamız, Berlin Anlaşması'yla (1878) Avusturya-Macaristan'a bırakılan Bosna-Hersek'te yaşayan Müslümanların idaresine ilişkin temel tarihi kaynaklardan bir tanesi olan Ulema Meclisi Arşivi'nde bulunan din eğitimi ile ilgili materyali tanıtarak, günümüz din eğitimi çalışmalarında arşiv kaynaklarının nasıl değerlendirilebileceği konusuna ışık tutmayı hedeflemektedir. Günümüzde halen Saraybosna-Gazi Hüsrev Begova Kütüphanesi'nde muhafaza edilen arşiv bugüne kadar henüz herhangi bir akademik çalışmada detaylı olarak ele alınmamış olmasından dolayı da, çalışmamız ileride yapılacak araştırmalara bir giriş niteliği taşımaktadır¹¹.

I. Bosna-Hersek'in Avusturya-Macaristan İdaresi Altına Girmesi

1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'nda büyük bir yenilgi yaşayan Osmanlı İmparatorluğu'nun imzalamak durumunda kaldığı Ayastefanos Antlaşması dönemin büyük Avrupa Devletleri'nin çıkarlarına uymadığından, onların da katılımıyla Osmanlı'nın Balkanlar'daki varlığını büyük ölçüde etkileyecek kararların alınacağı Berlin Kongresi toplanmıştır. Haziran-Temmuz 1878 tarihleri arasında toplanan kongrenin

⁹ Konuyla ilgili yapılan çalışmalar arasında özellikle yüksek lisans seviyesinde araştırmalar bulunmaktadır. Örn. Hacer Sulooca Veseli, *Makedonya Devlet İlkokullarında Din Dersleri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2005; Rifat Karamahmut, *Makedonya Müslüman Azınlıkları Dini Kurumları ve Çağdaş Sorunları*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2006. Balkanlardaki din eğitimi kurumları ile ilgili ise özellikle Bulgaristan'da kökenleri 1913 yılında Osmanlı ve Bulgaristan arasında imzalanan bir anlaşmaya dayanan Medresetü'n-Nüvvab üzerine çalışmalar yapıldığı görülmektedir. Örn. Haşim Ertürk, Rasim Eminoğlu, *Bulgaristan'da Türk-İslam Eğitim Müesseseleri ve Medresetü'n-Nüvvab*, İstanbul, IRCICA Yayınları, 1993; Ali Mehmedov, *Bulgaristan Şumnu'daki Medresetü'n-Nüvvab'ın İslam Din Eğitim Tarihindeki Yeri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2011. Bunların dışında Kıbrıs ile ilgili Talip Atalay'ın *Kuzey Kıbrıs'da Yayıgın Din Eğitimi ve Cami Hizmetleri: Kurumsal Yapılanma ve Din Görevlilerinin Rolü* isimli eseri, bölgedeki din eğitiminin şekillenmesi konusunda detaylı bilgiler vermektedir (İstanbul, 2007).

¹⁰ Kemal Başıç, *Osmanlı Devleti'nin Bosna Hersek Müslümanlarıyla Dini İlişkileri (Ayrılaştırma 1914'e)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1999; Zafer Gölen, "Tanzimat Döneminde Bosna Hersek'te Eğitim", *Prilozi za Orijentalnu Filologiju*, No: 52-53, 2004, s. 213-266.

¹¹ Bu vesileyle arşivlerinde çalışmama izin veren Gazi Hüsrev Begova Kütüphanesi müdürü ve görevlilerine teşekkür etmeyi bir görev addederim (y.n.).

neticesinde Osmanlı İmparatorluğu ile Rusya, İngiltere, Almanya, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu, İtalya ve Fransa arasında imzalanan *Berlin Antlaşması*'nın 25. maddesi doğrultusunda Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'na Bosna-Hersek'i işgal etme hakkı verilmiştir¹².

Avusturya'nın bölgeye girişi direnişle karşılanmışsa da mahalli güçler başarılı olamamış ve Bosna-Hersek 1908'de İmparatorluğa tam olarak ilhak edilinceye kadar işgal altında kalmıştır¹³. Bu şekilde bölgenin idaresinin Osmanlı'nın elinden çıkmış olması, özellikle bölgede yaşayan Müslümanlar için, başta dini ve sosyo-kültürel olmak üzere pek çok sorunu beraberinde getirmiştir. Her ne kadar işgalin hemen arkasından imparator Bosna halkına hitaben "kanunlarına ve kurumlarına dokunulmayacağına"¹⁴ yönelik bir açıklama yapmış ise de uygulamalarda buna riayet edilmemiştir. Neticede, büyük bir bölümü idare değişiminden kaynaklanan bu sorunlar bölgedeki pek çok müslümanın Osmanlı topraklarına göç etmesine neden olmuştur¹⁵. Diğer taraftan, Bosna'da yaşayan Müslümanların durumlarının açıklığa kavuşturulması için 21 Nisan 1879'da Osmanlı İmparatorluğu ile Avusturya-Macaristan İmparatorluğu arasında imzalanan Yenipazar Antlaşması'nın 2. maddesinde *Bosna ve Hersek'te mevcut olan bütün din ve mezheplerin özgürlüğü ve açık bir şekilde icra edilmesi teminat altına alınacak ve özellikle de Müslümanlar ulemalarıyla ilişkilerinde tamamen serbest*

¹² "Vertrag zwischen Deutschland, Oesterreich-Ungarn, Frankreich, Großbritannien, Italien, Rußland und der Türkei (nr. 1267) vom 13. Juli 1878", *Deutsches Reichsgesetzblatt Band 1878*, no: 31, s. 326. Ayrıca Berlin Kongresi, anlaşması ve sonuçları ile ilgili detaylı bilgi için bkz. Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi, Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri (1876-1907)*, 6. Baskı, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 2007, s. 74-87.

¹³ Avusturya-Macaristan işgaline karşı Bosna'da meydana gelen direniş ile ilişkili olarak bkz. Fehmi Nuz, "Bosnalıların Avusturya İşgal Ordusuna Karşı Mukavemetleri", *Türk Kültürü*, C. XXIV, No: 281, 1986, s. 590-598.

¹⁴ "Proclamation an die Bewohner von Bosnien und der Hercegovina, Wiener Zeitung vom 28. Juli 1878, nr. 172", *Sammlung der für Bosnien und die Hercegovina Erlassenen Gesetze, Verordnungen und Normalweisungen*, I. Band, Wien, 1880, s. 3-4.

¹⁵ Dönemde yaşanan göçler ve nedenleriyle ilgili olarak bkz. Kemal H. Karpat, "The Migration of the Bosnian Muslims to the Ottoman State, 1878-1914: An Account based on Turkish Sources", *Ottoman Bosnia. A History in Peril*, Ed. Markus Koller ve Kemal H. Karpat, University of Wisconsin Press, 2004, s. 121-140. Özellikle 1881 yılında çıkarılan askerlik yasasıyla Müslümanların Avusturya-Macaristan ordusuna alınmaya başlanması, göçleri tetikleyen nedenlerden bir tanesi olmuştur. Bkz. M. M. Al-Arnaut, "Islam and Muslims in Bosnia 1878-1978: Two Hijras and Two Fatwas", *Journal of Islamic Studies*, C.V, No: 2, 1994, s. 242-253.

*olacaktır*¹⁶ ifadeleriyle, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu açık bir şekilde Müslümanların dinlerini yaşama ve icra etme özgürlüğünü garanti altına almıştır. Bu anlaşma, aynı zamanda Müslümanlar için en önemli sorunlardan bir tanesi olan kendi âlimleri ile ilişkilerini serbest bir şekilde sürdürebilme teminatını da vermiştir. Ancak, gerçekteki uygulamalar maddede öngörülen hususların aksine yapılmış ve 1909'de müslümanlar dini işlerinde otonomi kazanana kadar konu güncelliğini korumaya devam etmiştir¹⁷.

II. Ulema Meclisi'nin Kurulması

1878'den Birinci Dünya Savaşı'nın sonunda (1918) Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun yıkılmasına kadar geçen kırk yıllık süreç içerisinde, Avusturya-Macaristan idaresi bölgedeki mevcut yapıyı dönüştürmeye yönelik pek çok faaliyette bulunmuştur¹⁸. Bosna'daki Müslüman nüfus açısından bu faaliyetler arasında en önemlilerinden bir tanesi, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu tarafından 1882 yılında Saraybosna Müftüsü Mustafa Hilmi Hadžiomerović'in Reisü'l-Ulema olarak atanmasıdır¹⁹. Avusturya-Macaristan idaresinin bölgede uyguladığı din politikası çerçevesinde değerlendirilebilecek olan bu atama ile Bosnalı müslümanlar bir anlamda İstanbul'daki Şeyhülislamlık Makamı'ndan koparak yerel bir dini idareye sahip olmuşlar, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu da diğer dini grupların olduğu gibi müslümanların da en yüksek dini otoritesinin atanmasında nihai karar mercii haline gelmiştir²⁰.

¹⁶ BOA, *Muahedemeler*, 56/15 (Bosna – Hersek İle İlgili Arşiv Belgeleri (1516-1919), ed. İsmet Binark, Ankara, Başbakanlık Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 1992, 79-82. Yenipazar Antlaşması ile ilgili detaylı bilgi için ayrıca bkz. Zafer Çakmak, "Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun Bosna-Hersek'in İşgali ve Sonrasında Osmanlı Devleti ile Yaptığı Anlaşma", *Doğu Anadolu Bölgesi Araştırmaları*, No: 4, 2003, s. 16-20.

¹⁷ Fikret Karčić, *The Bosniaks and the Challenges of Modernity, Late Ottoman And Hapsburg Times* (Sarajevo, el-Kalem, 1999, s. 123-139) isimli çalışmasında konu ile ilgili değerlendirmelerde bulunmaktadır.

¹⁸ Avusturya-Macaristan Bosna'nın farklı dini-etnik gruplardan oluşan yapısı nedeniyle, bölgedeki dengeyi sağlayabilmek için yavaş ve temkinli adımlarla politik hamlelerde bulunmuştur. Bölgedeki Avusturya-Macaristan politikasıyla ilgili olarak detaylı bilgi için bkz. Robert J. Donia ve John V.A. Fine, Jr, *Bosnia and Hercegovina, A Tradition Betrayed*, London, Hurts and Company, 1994, s. 97-100.

¹⁹ Makamın kurulmasıyla ilgili detaylı bilgi için bkz. Fikret Karčić, "The Office of Ra'is al-Ulama Among the Bosniaks (Bosnian Muslims)", *Intellectual Discourse*, C.V, No:2, 1997, s. 109-120. Makale "Bosna Müslümanları Arasında 'Reisü'l-Ulema' Müessesesi" adıyla Türkçeye çevrilmiştir (*Divan*, No:1, 1998, s. 27-35).

²⁰ 1881 yılında bölgenin ileri gelenlerinden 27'sinin Müslümanları ilgilendiren dini meselelerin yürütülmesi ve düzenlenmesinden sorumlu olacak bir makamın oluşturulması için Avusturya-Macaristan idaresine yazdıkları dilekçe bu anlamda uzun müddet idare

Kurumun dini, hukuki ve idari açıdan meşruiyeti ve İstanbul'daki Meşihat ile ilişkilerinin tespiti, bu çalışmanın hedeflerini aşıyorsa da²¹, her iki hususun da bölgedeki Müslümanların şikâyetlerinin odak noktası haline geldiği arşiv belgelerinden anlaşılmaktadır²².

Aynı tarihte, Reisu'l-Ulema atamasının yanı sıra, Bosnalı müslümanların dini işleriyle ilgili bir diğer önemli hadise daha gerçekleşmiştir. Bu da, bölgedeki Müslümanların tüm dini işlerini yönetme, gözetme ve kontrol etme yetkilerine sahip olan bir komisyonun, yani **Ulema Meclisi**'nin kurulmasıdır. 17 Ekim 1882 tarihli kararnameyle oluşturulan Ulema Meclisi Heyeti'ne başkan olarak Reisu'l-Ulema, Bosna'nın çeşitli bölgelerinden dört kadı da meclis azası olarak atanmıştır²³. Ulema Meclisi her ne kadar yapısal ve işlevsel özellikleri açısından pek çok değişikliğe uğramışsa da, 1969 yılına kadar varlığını sürdürmüştür²⁴.

Ulema Meclisi'nin 04.12.1883 yılında idare tarafından onaylanan ilk nizamnamesinin 1. maddesine göre *“Reisu'l-Ulema ve ona bağlı Ulema Meclisi, özel şartlar içeren kanun ve hükümlerin geçerli olmadığı durumlarda ve yönetimin bölgedeki haklarını ihlal etmemek şartıyla şu görevleri yürütecektir: Müslümanların tüm dini işlerini düzenlemek, denetlemek ve idare etmek, bu işleri yürütmek için atanan görevlileri kontrol edip denetlemek, onların atamalarını kontrol etmek, Şariat hâkimi adaylarının*

---

tarafından kullanılmıştır. “Molba muslimana iz Sarajeva”, 18.10.1881”, *Istorijski Razvoj Institucije Rijasetu*, Saraybosna, Rijaset Islamske Zajednice u RBiH, 1996, s. 73. Ayrıca konu ile ilgili geniş bilgi için bkz. “Memorandum o organizaciji Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini”, *Istorijski razvoj institucije Rijasetu*, 102-125. Ayrıca Avusturya – Macaristan idaresinin din politikası ile ilgili bkz. Petar Vrankić, *Religion und Politik in Bosnien und der Herzegowina (1878-1918)*, Paderborn, Schöningh Verlag, 1998.

²¹ Osmanlı'nın Reisu'l-Ulema atamasına karşı yaklaşımı ile ilgili bkz. Ayşe Zişan Furat, “Bağlılık ve Kopuş Arasında: Bosna'da Reisu'l-Ulemalık Müessesinin Kurulması'nın Osmanlıdaki Yansımaları”, *Fourth International Congress on Civilisation in the Balkans*, 13-17 Ekim 2010, IRCICA – MANU, Skopje, Macedonia, yayın aşamasında.

²² Bkz. BOA, Y..PRK.Mş. (24/L/1312) 5/108; BOA Y..PRK.Um. (30/Z/1318) 58/101; BOA, Y..PRK.HR.. (29/Z/1324) 35/36.

²³ Meclis üyeleri, Cazin'den Hasan Efendi Pozderac, Rogatica'dan Nuri Efendi Hafizović, Ljubuški'den Huseyin Efendi Ibrahimović ve Saraybosna'dan Mehmed Nezir Efendi Škaljić'den oluşmaktadır. Reisu'l-Ulema Hilmi Efendi'ye yıllık 8000 florin, Ulema Meclisi üyeleri ise 2000'er florinlik maaş tahsis edilmiştir. *Istorijski Razvoj Institucije Rijasetu*, s. 87-89. Ulema Meclisi ile ilgili ayrıca bkz. Janos Krccsmarik, “Bosnia and Herzegovina”, *E.J. Brill's First Encyclopedia of Islam (1913-1936)*, 1987 (yeniden basım), C. II, s. 760-762.

²⁴ Ulema Meclisi'nin tarihçesi hakkında genel bilgi için bkz. Fikret Karčić, “Administration of Islamic Affairs in Bosnia and Herzegovina”, *Islamic Studies*, C. XXXVIII, No:4, 1999, s. 543-545.

imtihanlarını düzenlemek ve atamalarında işbirliği yapmak"²⁵. 1909 yılında yayınlanan Otonomi Nizamnamesi'nde Ulema Meclisi'nin yetki alanı daha detaylı bir şekilde tanımlanmıştır. Ulema Meclisi ve çalışma düzeni konusunda detaylı bilgiler veren bu nizamnamenin 128. maddesine göre Ulema Meclisi'nin görevleri şunlardır:

- (1) İslam dini ile ilgili tüm idari işleri düzenlemek, denetlemek ve tesviye etmek,
- (2) Cami ve mektep, medrese ve diğer mezhep eğitim kurumları gibi dini müesseseler ile yardım kuruluşlarının ihtiyaçlarını tespit etmek ve Vakıf Mearif İdaresi'ne bu konuda teklifte bulunmak,
- (3) Müslümanları eğitim ve ibadetlerinde dini öğretiler konusunda bilgilendirmek ailevi ve ahlaki eğitimi geliştirmek,
- (4) Dini okullar ile devlet okulları ve kurumlarında, özellikle de okul kitaplarında, İslami kurallara dikkat edilip edilmediğini denetlemek ve gerekli durumlarda eyalet idaresini bilgilendirmek,
- (5) Eyalet komisyonuyla anlaşmalı olarak medrese ve mektepler ile diğer vakıf-mearif kurumlarındaki din dersleri için eğitim ve öğretim planlarını hazırlamak; Vakıf-Mearif Eyalet Komisyonu, Müftüler, Reisu'l-Ulema'nın bu amaçla atadığı kendi üyeleri veya diğer yetenekli kişiler tarafından bu programın uygulanışını denetlemek,
- (6) Vakıf-Mearif Eyalet Komisyonu ile ortak çalışarak devlet okulları ile diğer kurumlardaki din eğitiminin hazırlanan müfredata uygun sürdürülmesini sağlamak; muallimleri sözlü ve yazılı şekilde bilgilendirmek, okul programının belirlenen şekliyle uygulanması için eyalet düzeyinde müdahalelerde bulunmak,
- (7) Bölge gençlerinden gerekli sayıda hoca, muallim ve müderris yetiştirmek için gerekli eğitimi sağlamak ve bu hususta onlara gerekli izinleri sağlamak,

---

²⁵ "Statut o djelokrugu i poslovnom redu Medžlisu-l-ulemaa kao i vodenju administrativnih i manipulacionih poslova", *Istorijski Razvoj Institutijske Rijasete*, s. 126-127.

- (8) Eyalet komisyonuna müderris ve diğer dini görevliler ile vakıf ve mearifte çalışacak diğer görevlilerin atanması için gerekli teklifleri yapmak, onlarla ilgili resmi prosedürü belirlemek ve denetlemek, üç aydan fazla istenen izinler hakkında karar vermek,
- (9) Devlet okullarında ve diğer devlet kurumlarında İslam din eğitimi dersini verecek kişileri seçerek, Eyalet İdaresi'ne teklif etmek. Ulema Meclisi teftişleri esnasında, din dersi öğretmenlerinin görevlerinin gerektirdiklerini yapmadıklarının tespiti veya Ulema Meclisi tarafından farklı bir göreve atanmalarına karar verilmesi durumunda görevden alınma ve Ulema Meclisi'nin kararına göre başka bir yere yerleştirilmeleri konusunda Eyalet İdaresi ile irtibata geçmek,
- (10) Eyalet bütçesinden ödemesi yapılacak olan din görevlileri hakkında komisyon tarafından hazırlanan teklifleri Eyalet İdaresine sunmak,
- (11) Üst seviyeli Vakıf Mearif Görevlileri için hibelerin, ödüllerin ve tahsisatın verilmesi için eyalet komisyonuna teklifte bulunmak,
- (12) Ulema Meclisi'nin atamalarını yaptığı din görevlileri hakkında cemaat içi veya cemaat ile yönetim arasında ortaya çıkan anlaşmazlıkları çözümlenmek,
- (13) Üyelerle, müftü ve bölge komiteleri tarafından bölgedeki dini işler ve okullarla ilgili hazırlanan raporlar ile okulların durumu hakkında yapılan beyanları incelemek,
- (14) Şeriat hâkimliği ve vakıf eğitim kurumlarındaki diğer görevlere atanacaklar için gerekli sınavlar düzenlenmesi ve onlara gerekli sertifikaları vermek,
- (15) Medrese öğrencilerinin diplomalarını onaylamak,
- (16) Bosna ve Hersek dışında eğitim görenlerin askerlik görevlerinden muaf tutulmaları için gerekli belgeleri düzenlemek ve

(17) Müftülük makamlarının boş kalması durumunda Eyalet yönetimine adayları önermek²⁶.

Yukarıdaki maddede belirtilen hususlardan anlaşıldığı üzere, Ulema Meclisi bölgedeki dini işlerin idaresi, gerekli düzenlemelerin yapılması ve bu konularda eyalet yönetimiyle irtibat sağlanmasından sorumludur. Gerek dini okullarda gerekse devlet okullarında Müslümanların dini eğitimi ile ilgili hususlarda gerekli düzenlemelerin yapılması da bu kapsamda ele alınmıştır. Ulema Meclisi'nin kayıtlarının incelenmesi ile meclisin belirtilen bu görevleri ne şekilde yürüttüğü konusunda detaylı bilgilere ulaşmak mümkün olacaktır; ancak şu anda elimizde bulunan bilgiler ışığında Ulema Meclisi'nin sadece dönemin Bosna müslümanlarını ilgilendiren dört temel alanla, yani dini hiyerarşi, dini eğitim, vakıflar ve şeriat mahkemelerinin yürütülmesiyle doğrudan veya dolaylı bir şekilde söz sahibi olan en yüksek dini kurum olarak tasarlandığı anlaşılmaktadır.

Ulema Meclisi'nin çalışma düzeni ise yukarıda anılan 1883 Nizamnamesi'nde net bir şekilde belirlenmiştir. Nizamnamenin maddelerine göre Ulema Meclisi, Reisu'l-Ulema başkanlığında her hafta toplanır (madde 8), halka açık olmayan toplantılarda bir kayıt memuru bulunur (madde 10) ve oturumda tutulan kayıtlarda oturumun tarihini, katılan üyelerin isimlerini, tartışmaların gidişatını, üyelerin kişisel fikirlerini, teklif edilen önerileri, yapılmışsa oylamanın neticesi ve karar belirtilirdi (madde 12)²⁷. Meclisin işleyişi ile ilgili elimizde henüz daha detaylı bir talimatname veya kılavuz bulunmadığından dolayı, Ulema Meclisi arşiv belgeleri bu konuda bilgi sağlayabilecek temel kaynak konumundadırlar.

III. Ulema Meclisi Arşivi

Günümüzde halen Saraybosna – Gazi Hüsrev Begova Kütüphanesi'nde muhafaza edilen Ulema Meclisi Arşivi, yukarıda yetki alanı hakkında bilgi verdiğimiz Ulema Meclisi'ne gönderilmiş evrak ile

²⁶ Bkz. *Štatut za Autonomnu Upravu, Islamski Vjerskih i Vakufsko-Mearifskih Poslova u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, Zemaljska štamparija, 1909, s. 66-67 (Türkçe verilen metin resmi bir çeviri değildir, konunun net bir şekilde anlaşılması için bazı kısaltmalar yapılmıştır).

²⁷ Detaylı bilgi için bkz. *Istorijski Razvoj Institutiije Rijasetu*, s. 128-134.

Meclis'e ait defterleri içermektedir²⁸. Buradan sonra Ulema Meclisi Defterleri ve Ulema Meclisi Evrakları olarak zikredilecek arşiv grubu, çalışmamızın konusunu teşkil eden 1883-1918 yılları arasına ait toplam 22 defter ile 36 evrak kutusundan oluşmaktadır. Yapılan araştırmada evraklarda bir takım atlamaların bulunduğu görüldüğünden, ileride yapılacak araştırmalarla bu sayının artabileceği tahmin edilmektedir.

Ulema Meclisi Defterleri üç farklı grup defterden oluşmaktadır. Bunlar; *Gelen Evrak Kayıt Defterleri*, *Toplantı Tutanak Defterleri (Protokol Defterleri)* ve *Giden Evrak Kayıt Defterleri*'dir²⁹. Bu defterlerde meclise gönderilen veya meclis tarafından gönderilen evrakların numaraları, kısa konuları ve tarihleri ile meclis toplantılarının içeriklerine ilişkin bilgiler bulunmaktadır. Yıllara göre tasnif edilmiş *Ulema Meclisi Evrakı* ise Ulema Meclisi'ne hitaben çeşitli idari bürolardan yazılmış evraklarla kişisel başvuruları içermektedir³⁰. Evrakların arkasına gelen evrak numaraları kaydedilmiş olduğundan dolayı, buradaki bilgileri diğer defterlerdeki kayıtlarla ilişkilendirerek evrakları takip etmek mümkün olmaktadır³¹. 36 kutudan oluşan Ulema Meclisi Gelen Evrakı ise yaklaşık 15.000 adet evrakı içermektedir³². Evrakların her biri içerisinde Osmanlıca; Latin ve Arap alfabesiyle yazılmış Boşnakça ve az sayıda da olsa Latin ve Gotik alfabesiyle yazılmış Almanca ve Arapça dillerinde farklı ebatlarda çok sayıda belge bulunmaktadır. Evrakların ebatları birbirinden farklılık arz etmekle beraber genellikle A3 ebadındaki kâğıtlar katlanarak ön ve arka

²⁸ Ulema Meclisi arşivi ile ilgili olarak Muhamed Hodžić'in Bosna Hersek'teki İslam Toplumu Başkanlığının arşivlerini tanıtan makalesinde genel bilgi verilmektedir. Bkz. Muhamed Hodžić, "Pregled Arhivske Grade Islamske Zajednice u Bosni i Hercegovini", *Anali Gazi Husrev-begove Biblioteke*, C. XXIII-XXIV, 2004/2005, s. 300-301. Hodžić'in makalesinde UM kodu ile tasnif edilen Ulema Meclisi evrakı, çalışmamızda, uluslararası araştırmalar için bir referans sistemi oluşturabilmesi açısından çalışmada *GHB ARIZ – UM / (yıl) (evrakı nr)* şeklinde tanımlanmıştır. (GHB ARIZ: Gazi Husrev Begova Arhivska Rijaseta Islamske Zajednice / Gazi Hüseyin Bey İslam Toplumu Başkanlığı Arşivi).

²⁹ Arşivde mevcudiyeti tespit edilen defterlerin tablosu ekte sunulmuştur (Bkz. Ek 1).

³⁰ 1885 ile 1918 arası döneme ait mevcudiyeti tespit edilen kutular ve evrak sayıları ekte sunulmuştur (Bkz. EK 2).

³¹ Yapılan araştırmada anlaşıldığına göre, Meclis'e gönderilen evraklar öncelikle numaralandırılır ve Gelen Defteri'ne kaydedilir. Eğer evrakta dile getirilen hususun meclis toplantısında görüşülmesine karar verilmiş ise evrakın özeti ile meclis kararı protokol defterine işlenir ve evrakın gönderileceği yer ile Meclis tarafından konuya ilişkin hazırlanan evrakın kısa özeti giden evrak kayıt defterine kaydedilir. Eğer, hususun meclis toplantısında görüşülmesine gerek duyulmamışsa, hazırlanan belge Giden Defterine kaydedilir. Evrakla ilgili yapılan işlem, evrakın arka sayfasına not edilmiştir. Bu bilgilerden arz edilen hususlar konusunda verilen kararlar hakkında bilgi edinilebilmektedir.

³² Şu ana değin, araştırmacı tarafından Ulema Meclisi defterlerinin yardımıyla 1883-1909 dönemine ait olan 7701 adet evrakın tasnifi yapılmıştır. 1909-1918 arası döneme ait evrakların üzerine yapılan çalışmalar hali hazırda sürdürülmektedir.

yüzleri ile metinlerin uzun olduğu durumlarda evrakların iç sayfaları kullanılmıştır. Arşiv kataloglama çalışması henüz tamamlanmadığından dolayı, net belge sayısını tespit etmek henüz mümkün değildir.

Ulema Meclisi Evrakı konuları açısından ele alındığında, içinde bulunan dokümanların çok geniş bir yelpazeye dağıldığı anlaşılmaktadır. Evrak kutuları içerisinde Meclis'in teşkilat yapısı; din görevlilerinin atanması, azli, haklarında yapılan şikâyetler gibi dini hiyerarşinin idaresi, dini mekânlar ile vakıfların işlevleri ve kullanımları, ibadetlerin yürütülmesi, dini yayınların incelenmesi, müslümanların dini sorunlarının açıklığa kavuşturulması, müslümanlar arasında veya müslümanlar ve gayr-i müslimler arasında ortaya çıkan hususların çözülmesi gibi konularda çok sayıda evrak bulunmaktadır³³. Ulema Meclisi evraklarında önemli ölçüde yer kaplayan konulardan bir tanesi de din eğitimidir.

IV. Ulema Meclisi Arşivinde Din Eğitimi İle İlişkili Evraklar

Avusturya-Macaristan İmparatorluğu, Bosna-Hersek'i idaresi altına almadan çok daha önce XVIII. yüzyılın başlarından itibaren politik ve ticari nedenlerle Müslümanlarla yakın temas içerisinde bulunmuştur³⁴. İmparatorluğun çok kültürlü/çok dinli yapısının da etkisiyle farklı kilise ve dini topluluklar, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu tarafından anayasal olarak "tanınmıştır"³⁵. 21 Aralık 1867 tarihli Avusturya-Macaristan Anayasası 14. maddesiyle bireylerin din ve düşünce özgürlüğünü teminat altına alırken; 15. maddeyle devlet tarafından tanınan kilise ve dini topluluklara kamusal alanda ibadet edebilme, kendi iç işlerini özerk bir şekilde yürütebilme, kültür, eğitim ve hayır amaçlı kurum, kuruluş ve ödeneklere sahip olabilme hakkı vermiştir³⁶.

³³ Yapılan ön araştırmanın sonuçlarına göre 1883-1909 tarihleri arasına ait 7701 adet evrakın 5273 adedi (%68) din görevlileri; 244 adedi (%3) idari meselelerle; 182 adedi (%2) kişisel sorunlar, 110 adedi (%2) dini sorular, 106 adedi (%2) ibadetlerin yürütülmesi, 97 adedi (%1) yayınlar, 62 adedi (%1) vakıflar, 57 adedi (%1) sağlık konuları ve 15 adedi askeri konularla ilişkilidir. Ayrıca 1466 adet (%19) evrakın eğitim ile ilgili konular hakkında olduğu anlaşılmıştır.

³⁴ Martina Schmied, "Islam in Österreich", *Islam, Islamismus und islamischer Extremismus*, Landesverteidigungsakademie/ Institute für Friedenssicherung und Konfliktmanagement, Wien, 2005, s. 189.

³⁵ Konu ile ilgili detaylı bilgi için bkz. Barbara Jelavich, *History of the Balkans, Eighteenth and Nineteenth Centuries*, C. 1, Cambridge, 1983, s. 300-304.

³⁶ "Staatsgrundgesetz über die allgemeinen Rechte der Staatsbürger für die im Reichstrathe vertretenen Königreiche und Länder (R.G.Bl. 142/1867), 21.12.1867", *Allgemeines Reichs-Gesetz und Regierungsblatt für das Kaiserthum Österreich*, Jahrgang 1867, Wien, 1867, s. 396.

Anayasanın yürürlüğe girmesinin bir kaç yıl ardından 1874’de kilise ve dini toplulukların tanınma yasası yayınlanmıştır. Yasanın 6. maddesinde ifade edildiği şekliyle devlet tarafından tanınmış olan kilise ve dini topluluklar kendi inançlarına uygun bir şekilde din eğitimini “sağlama, sürdürme ve denetleme” hakkına da sahip olmuşlardır³⁷. 1912 yılında ise İslam dini tanınmışlık statüsünü elde etmiştir³⁸. Burada kısaca dile getirilen yasalardan da anlaşıldığı üzere, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu din eğitimini kendi idari sınırları içerisinde bulunan farklı dini grupların inançlarına göre yürüttükleri bir husus olarak ele almış ve bu yaklaşımını da ilk ve tek kolonisi olan Bosna’da uygulamıştır³⁹. Bu nedenle, Avusturya-Macaristan’ın bölgedeki din eğitimi politikasını, Bosna’da uyguladığı dini ve idari politika çerçevesinde değerlendirmek gereklidir. Bölgede birbirleriyle çok hassas ilişkiler içerisinde bulunan üç temel dini/etnik grup arasındaki dengeyi sağlamak ve tek bir millet altında birleştirmeye çalışmak, özellikle Kalay dönemi Avusturya-Macaristan idaresinin temel politikası olmuş, bu da eğitim ve dolayısıyla da din eğitimi üzerinde önemli ölçüde etkiye sahip olmuştur. Avusturya-Macaristan idaresinin Bosna’daki müslümanların din eğitimi kurum ve faaliyetlerine yaklaşımının üç temel amaç doğrultusunda şekillendiğini söylemek mümkündür:

1. Osmanlı döneminden kalan kurumlar ve burada sürdürülen eğitim faaliyetleri ile ilgili ıslahatlar yaparak sistemin kontrollü bir şekilde dönüşümünü sağlamak⁴⁰,

³⁷ “Gesetz vom 20. Mai 1874, betreffend die gesetzliche Anerkennung von Religionsgesellschaften”, *Reichsgesetzblatt für die im Reichsrate vertretenen Königreiche und Länder*, Jahrgang 1874, Wien, 1874, s. 152. Yasanın ardından 1877 yılında Eski Katolik Kilisesi, 1890 yılında Yahudi topluluğu ve 1912 yılında da İslam dini tanınmışlık statüsü elde etmiştir. Bkz. *Religion in Österreich*, Bundespressediens, Wien, 2007, s. 5-6.

³⁸ Yayınlanan yasa sadece Hanefi mezhebinde olan müslümanlara tanınmışlık hakkı vermektedir. Bu durumda, Bosna-Hersek’deki müslümanlara dini ve eğitim işlerinde 1909’da özerklik verilmesinin de etkisi olmuş olmalıdır. Bkz. “Gesetz vom 15. Juli 1912, betreffend die Anerkennung der Unhaenger des Islams nach hanefitischem Ritus als Religionsgesellschaft”, *Reichsgesetzblatt für die im Reichsrate vertretenen königreiche und Länder*, im Jahrgang 1912, Wien, 1912, s. 875-976.

³⁹ Bojan Aleksov, “Habsburg’s “Colonial Experiment” in Bosnia and Herzegovina revisited”, *Schnittstellen: Gesellschaft, Nation, Konflikt und Erinnerung in Südosteuropa*, München, 2007, s.207.

⁴⁰ 1878-1880’de kullanılan eğitimle ilişkili kanunların başında 1869 tarihli Maarif-i Umumiye Nizamnamesi bulunmaktadır. “Gesetz über den allgemeinen Unterricht vom 25. Dzemaziuil ahir 1285 (1869)”, *Sammlung der für Bosnien und die Herzegovina Erlassenen Gesetze, Verordnungen und Normalweisungen*, I. Band, s. 285-310. Ayrıca Bosna’da Osmanlı döneminden kalan eğitim kurumları ve buradaki eğitim ile ilgili detayı için bkz.

2. Eğitim kurumlarındaki din dersleri ile ilgili politikalar geliştirerek farklı dini/etnik gruplar arasındaki ilişkileri dengede tutmak⁴¹,
3. Yeni din eğitimi kurumları açarak İslam toplumunun yeni sisteme entegrasyonunu sağlamak⁴².

Bu amaçları detaylı bir şekilde incelemek bu çalışmanın amaç ve sınırlarını aşmaktadır. Ancak bununla beraber, konumuzla ilişkili olması açısından, din eğitimi, idare tarafından her ne kadar dini grupların kendi iç işlerine ait bir mesele olarak algılanıyorsa da, Bosna örneğinde yapılan uygulamalarda Avusturya-Macaristan'ın bölgedeki dengeleri sağlamak için özellikle din eğitimi faaliyetlerini yakından denetlediği ve bu doğrultuda bir takım kurumlar oluşturduğunu hatırlatmak faydalı olacaktır. Maarif, Saraybosna'daki mektepler ile medreseleri denetlemek için 1879 yılında bir okul idare komitesi oluşturulmuş ve komisyon, okulların idari işlerinden, okutulacak müfredatı hazırlamak ve öğrencilerin velileri ile öğretmenler arasında meydana çıkan sorunları çözmeğe kadar geniş yetkilerle donatılmıştır⁴³.

Ulema Meclisi'nin yetki alanından bahsederken de görüldüğü üzere, Ulema Meclisi din eğitimi açısından yukarıda bahsedilen üç hususla da ilişkili olarak Avusturya-Macaristan idaresiyle doğrudan irtibat içerisinde olmuş ve idare tarafından atandığından dolayı bölgede yaşayan pek çok müslüman tarafından da devletin isteklerini yerine

---

Hajrudin Čurić, *Muslimansko Školstvo u Bosni i Hercegovini do 1918. Godine*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1983, s.189-286.

⁴¹ Avusturya Macaristan tarafından bölgede açılmasına karar verilen ilkokulun açılış evrakı içerisinde idarenin işgal ettiği topraklara katkıda bulunmak ve bölgeyi kültürel açıdan geliştirmek istediği ifade edilmektedir. Bkz. "Circularerlass der Landesregierung in Sarajevo vom 6. Juni 1879, nr. 8876 pol., wegen Errichtung von Elementarschulen", *Sammlung der für Bosnien und die Hercegovina Erlassenen Gesetze, Verordnungen und Normalweisungen*, I. Band, s.310. Ayrıca bkz. Mitar Papić, *Školstvo u Bosni i Hercegovini za Vrijeme Austrougarske Okupacije (1878-1918)*, Sarajevo, Veselin Masleša, 1972. Papić eserinde dönemde yeni açılan eğitim kurumlarında uygulanan müfredatlar ile ilgili geniş bilgi vermiştir.

⁴² Bu kurumlar arasında en önemlisi 1887'de Bosna'da islam hukukuna göre karar verebilecek kadı ve hâkimleri yetiştirmektedir. Konuyla ilgili bilgi edinmek için bkz. Omer Nakićević, *Historijski Razvoj Fakulteta Islamskih Nauka: 1887-1998*, Sarajevo, 1998.

⁴³ "Verordnung der Landesregierung in Sarajevo vom 21. August 1879, nr. 16843, betreffend die Einsetzung eines Schulausschusses zur Beaufsichtigung und Leitung der niederen mohammedanischen Knaben- und Maedchenschulen in Sarajevo", *Sammlung der für Bosnien und die Hercegovina Erlassenen Gesetze, Verordnungen und Normalweisungen*, I. Band, s. 312.

getiren bir resmi bir büro olarak değerlendirilmiştir⁴⁴. Ulema Meclisi'nin müslümanların din eğitiminin yürütülmesinde en üst seviyeli dini kurum olması, arşivinde idarenin din eğitimi politikasından yerel halkın din eğitimi algısına kadar pek çok evrakın bulunmasına sebep olmuş, bu durum da ona bu konularla ilgili alanlar hakkında bilgi edinmede temel kaynak niteliği kazandırmıştır. Ulema Meclisi'nin kurumsal yapısı aynı zamanda arşivinde yer alan evrakların konularının üç temel başlıkta sınıflandırılabilmesine de imkân kılmaktadır. Bunları;

- 1) Din eğitimi kurumları⁴⁵,
- 2) Devlet okullarında verilen din dersi ve
- 3) Din eğitiminden sorumlu din görevlileri ile ilgili evraklar olarak gruplandırmak mümkündür.

Bu evrakların fiziksel özellikleri gereği, içlerinde birden fazla belgeyi bulundurmaları, arşivin tarihsel öneme sahip pek çok farklı türde belgeyi barındırdığını da göstermektedir. Çok genel hatlarıyla da olsa arşivde hangi tür belgelerin bulunduğundan söz etmek, materyalin din eğitimi açısından önemini kavramak açısından faydalı olacaktır. Bahsedilen belgeleri, aşağıdaki şekilde tasnif etmek mümkündür:

- Avusturya-Macaristan İdaresi'nden dini kurumlarla ilgili olarak gönderilen **nizamname, talimatname, düzenlemeler**,
- Dini okullarda ve din derslerinin verildiği devlet okullarında uygulanacak veya uygulanması istenen **ıslahatlara ilişkin rapor ve emirler**,
- Maarif ve eğitim kurumları ile ilgili **raporlar**,

⁴⁴ BOA, Y..PRK.HR.. (29/Z/1324) 35/36.

⁴⁵ Genel din eğitimi ve öğretimi ile ilişkili hususlar, dokümanlarda genellikle din eğitimi kurumlarında yürütülen faaliyetlerle ilişkili olarak ele alındığından dolayı, bu çalışmada da aynı şekilde değerlendirilmiştir. Bu duruma ilginç bir örnek, GHB ARIZ – UM 1910-312 numaralı evraktır. Evrakın mekteplerde yeni sisteme göre okutulan matematik dersinde kullanılan artı (+) işaretinin haça benzemesinden dolayı, bunun kullanılmasının şer'an uygun olup olmadığını sormaktadır. Evrak her ne kadar içeriği açısından dönem müslümanlarının dini algısı ve dini sembollerin eğitimle ilişkilendirilmesi konusunda önemli bilgiler sağlıyorsa da, dini kurumların müfredatıyla ilişkili olarak değerlendirilmek daha uygun olacaktır.

- Dini okullara devam eden öğrencilerin isim ve profillerine ilişkin **cetveller**,
- Dini okullar (medrese ve mektepler) ile devlet okullarında verilen din derslerinin **müfredatları**;
- Dini okullarda ve din derslerinde kullanılan **ders kitapları/materyali**,
- **Diplomalar**,
- İmam, Hatip, Müderris ve Muallim gibi din görevlilerinin **atama evrakları**,
- Din görevlilerinin atanmalarında değerlendirilmeye alınmak üzere düzenlenen **sınav evrakları**.

Şimdi bu belgeleri ihtiva eden dokümanları içerikleri açısından inceleyelim:

A. Din Eğitimi Kurumları ile İlgili Evraklar⁴⁶

Avusturya-Macaristan'ın Bosna-Hersek'i işgal etmesiyle beraber, her ne kadar daha önce müslümanlarla bir takım temaslar içerisinde olsa da, ilk defa yaklaşık yarım milyona yakın bir müslüman nüfusu idare etme durumuyla karşı karşıya kaldığı daha önce dile getirilmişti⁴⁷. Bölgenin yaklaşık beş yüz yıllık Osmanlı geçmişi, her ne kadar idare değişiyorsa da, varlığını günümüze kadar sürdürecektir derin izler bırakmıştır. Konu din eğitimi açısından ele alındığında, Bosna'da 1873-74 yılları arasında müslümanlara ait 897 adet sıbyan mektebi ve işgalden bir yıl öncesinde 34 adet medrese bulunduğu görülmektedir⁴⁸. Avusturya-

⁴⁶ Arşiv belgelerinin henüz 1883 ilâ 1909 yılları arasındaki döneme ait olan bölümünün sınıflandırılma çalışması tamamlanmış olduğundan dolayı, bu bölümde verilecek örnekler bu dönemden seçilmiştir (y.n.).

⁴⁷ Yeni idare tarafından 1880'de yapılan ilk nüfus sayımına göre Bosna'da 448.613 (%38,73) Müslüman, 496.761 (%42,88) Ortodoks, 209.391 (%18,08) Katolik, 3426 (%0,3) Yahudi ve 249 (%0,02) diğer dinlere inanan yaşamaktadır. Toplam nüfus ise 1.158.440'dır. *Ortschafts- und Bevölkerungs- Statistik von Bosnien und Hercegovina, K.u.K. Regierungsdruckerei, Sarajevo, 1880, s. 4.*

⁴⁸ Gölen, a.g.m., s. 221-222. Makalede ayrıca bölgedeki yayınlanan Salnameler eğitim açısından değerlendirilmiştir.

Macaristan idaresine geçen bu okulların kurulan yeni dini okullar ile birlikte idaresi ile eğitim-öğretim faaliyetlerinin sürdürülmesi, yürütülmesi ve denetlenmesinin ise Ulema Meclisi'nin temel uğraşı alanlarından bir tanesi haline geldiği, Meclis'in yetki alanının tanımlanmasından anlaşılmaktadır⁴⁹. Meclisin evrakları arasında bu kurumlara ilişkin olanları şu şekilde sınıflandırmak mümkündür:

1. Din eğitimi kurumlarının genel özellikleri ile ilgili evraklar. Bu evraklar arasında Avusturya-Macaristan idaresinden gönderilen talimatnameler ve düzenlemeler⁵⁰; bölgede bulunan medrese ve mektepler hakkındaki bilgileri içeren evrak⁵¹ ve kurumlardan istenen talebe, öğretim elemanları ve imtihanlarla ilgili cetvel ve defterleri⁵² saymak mümkündür.
2. Din eğitimi kurumlarının idari yapılarıyla ilgili evraklar. Bunlar, eğitim kurumlarının açılması⁵³, bütçeleriyle ilgili düzenlemeler⁵⁴, tamirleri⁵⁵ ve tatil edilmeleri⁵⁶ gibi hususlarla

⁴⁹ Dönemdeki eğitim kurumları ve özellikleri ile ilgili olarak bkz. Ferdinand Schmid, *Bosnien und die Hercegovina unter der Verwaltung Österreich-Ungarns*, Leipzig, 1914, s. 695-742.

⁵⁰ Örn. GHB ARIZ UM 1902/399 medreselerle ilgili hazırlanan talimatnamenin gönderildiğini ifade etmiştir. GHB ARIZ UM 1906/55'te ise medreseler için daha önce basılmış olan talimata ilişkin bir takım soruların açıklığa kavuşturulması; GHB ARIZ UM 1908/513'de ise Medaris-i İslamiye Talimatı'nın gönderilmesi istenmektedir.

⁵¹ Örn. GHB ARIZ UM 1902/337'de Saraybosna'da bulunan İskender Paşa camiinin yakınındaki sibyan mektebinin hocasının bulunmadığı belirtilmekte; GHB ARIZ UM 1906/162'da Srebrenica Medresesi hakkında bilgi verilmekte ve 1907/285'te Saraybosna'daki inas rüşdiyesi hakkında bilgiler sunulmaktadır.

⁵² Örn. GHB ARIZ UM 1894/50 numaralı evrakta Saraybosna şehrinde bulunan ibtidaiyye mektepleriyle ilgili istenen öğrenci cetvelleri gönderilmiştir. Bunların bir kısmı GHB ARIZ UM 1894/47-50'de olduğu gibi Vilayet İdaresi'ne gönderilmiş, bir kısmı ise evraklar arasından düşmüştür. Bununla beraber, eklerin halen mevcut bulunduğu bazı örneklerle karşılaşılmaktadır (Örn. GHB ARIZ UM 1896/108'de İbtidaiyye taleb defteri, GHB ARIZ UM 1907/142 Kaladin kasabasındaki Hadım Ali Paşa Medresesi sohta cetveli).

⁵³ Örn. GHB ARIZ UM 1894/34'de Visoko kasabasında bir mekteb-i ibtidaiyyenin açılması için istekte bulunduğu, yine GHB ARIZ UM 1905/178'de Yayçe kasabasında bir medresenin açılmasının gerektiğine ilişkin sorulduğuna dair evraklar bulunmaktadır.

⁵⁴ Örn. GHB ARIZ UM 1892/98'de Trebin kasabasında açılması istenen medresenin vakfının müderris ataması için yeterli olmadığı ifade edilmiştir.

⁵⁵ Örn. GHB ARIZ UM 1906/181'de Brod kasabasında bir mektep mütevellisinin mektebin tamiri için daha önce Evkaf Riyaseti'ne talepte bulunduğunu ifade ettiği telgraf bulunmaktadır.

⁵⁶ Örn. GHB ARIZ UM 1908/316 Kal'a kasabasındaki medreselerin tatil edilmesine dairdir.

ilişkili evraklardır. Aralarında bazı vakfiye suretlerine de rastlanılmaktadır⁵⁷.

3. Kurumlardaki eğitim-öğretim faaliyetleri ile ilgili evraklar. Bunlar arasında eğitim kurumlarında uygulanan müfredat⁵⁸, imtihanlar⁵⁹, eğitim dili⁶⁰ ile ilgili düzenlemeler gibi eğitim-öğretim faaliyetlerinin sürdürülme esaslarına ilişkin evraklar yer almaktadır. Evraklar içerisinde ayrıca eğitim-öğretim faaliyetlerinde yapılması düşünülen/istenen islahatlarla ilgili rapor ve dilekçeler de bulunmaktadır⁶¹.
4. Kurumların talebeleriyle ilgili evraklar. Bunlar arasında talebelerin eğitim kurumlarına kabulleri⁶², devam durumları⁶³, nakilleri⁶⁴, ihraç edilmeleri⁶⁵, şهادetnameleri⁶⁶ vs. ile ilgili evraklar sayılabilir.

---

⁵⁷ Örn. GHB ARIZ UM 1890/135'de Gradaçanča Osman Kapudan Medresesi ile Medrese-i Cedide'nin vakfiyelerinin ekte gönderildiği belirtilmiştir.

⁵⁸ Bunlar arasında GHB ARIZ UM 1894/62'de olduğu gibi Bosna-Hersek'teki ibtidaiyye mekteplerinde okutulması istenen kitaplarla ilgili evraklar yanı sıra, GHB ARIZ UM 1905/168'de olduğu gibi yine ibtidaiyye mekteplerinde okutulmak üzere mahalli müderris tarafından yazılan Sail-i fıkhiyye ve Vezaif-i islamiyye isimli varakaların okutturulması ve GHB ARIZ UM 1907/315'te olduğu gibi mekteplerde okutulan Şurut-i Salat kitabı yerine başka bir kitabın tayin edilmesi istendiğine dair evraklar bulunmaktadır.

⁵⁹ Örn. GHB ARIZ UM 1909/329'da Darülmualim'de yapılacak imtihanlar için Ulema Meclisi azasından birinin bulunması talep edilmiştir.

⁶⁰ Örn. GHB ARIZ UM 1887/32 ve 39'da müslüman talebenin mahalli lisanda tahsilini sürdürmesine ilişkin bilgiler bulunmaktayken, GHB ARIZ UM 1908/132 arap alfabesiyle boşnakça eğitiminin sıbyan mektepleri ile ibtidaiyye mekteplerinde uygulanmasında yaşanan sorunlara değinilmektedir. Dönemde idare tarafından geliştirilen dil politikası ile ilgili olarak bkz. Dževad Juzbašić, "Jezička Politika Austrougarske Uprave i Nacionalni Odnosi u Bosni i Hercegovini", in *Politika i Privreda u Bosni i Hercegovini pod Austrougarskom Upravom*, Sarajevo, 2002, s. 383-421.

⁶¹ Örn. GHB ARIZ UM 1899/180 Gradaçanča ibtidaiyye mektebine yapılacak islahat; Banaluka müftülüğünden gönderilen GHB ARIZ UM 1907/81 numaralı evrakta ise maarifin ilerletilmesi için bir mütalaanın hazırlandığı ifade edilmektedir.

⁶² Bu evraklar arasında özellikle 1887'de açılan Mekteb-i Nüvvab'a öğrencilerin kabulü ile ilgili bilgiler bulunmaktadır. Örn. GHB ARIZ UM 1888/381, GHB ARIZ UM 1902/325, GHB ARIZ UM 1906/300),

⁶³ Örn. GHB ARIZ UM 1900/167'de Petrofça'daki ibtidaiyye mektebinin şakirdlerinin okula devam etmediklerinden bahsedilmekte; GHB ARIZ UM 1908/340'daki evrakta ise Sazin ibtidaiyye mektebi öğrencilerinin devamlarının artmasının nedenleri üzerinde durulmaktadır.

⁶⁴ Bu evraklar arasında ibtidaiyye mektebinden osnovna okuluna (devlet ilkokulu) geçişini talep eden bir takım öğrencilere rastlandığı gibi (Örn. GHB ARIZ UM 1902/114), aynı kurumdaki öğrencilerin farklı sınıflara geçişlerini talep ettiği bazı örnekler de bulunmaktadır (Örn. GHB ARIZ UM 1907/453).

Bu evraklar özellikle, Avusturya-Macaristan döneminde Bosna'daki eğitim coğrafyasının çizilebilmesi, eğitim kurumlarının hangi esaslara dayanarak yönetildiklerinin anlaşılması, yerel halkın okullardan hangi beklentiler içinde oldukları gibi konularda geniş bilgiler sunmaktadır.

B. Devlet Okullarında Verilen Din Dersi ile İlgili Evraklar

Ulema Meclisi, 1909 Nizamnamesi'nde açık bir şekilde dile getirildiği üzere, "Vakıf-Mearif Eyalet Komisyonu ile ortak çalışarak medrese ve mekteplerin eğitim müfredatları ile *diğer eğitim kurumlarında din eğitimine ilişkin* derslerin müfredatlarını hazırlamak" (madde5)⁶⁷ ile sorumludur. Nizamnamede bahsedilen okullar arasında Osmanlı döneminden kalan rüşdiye ve darümuallimin mekteplerinin yanı sıra yeni idare tarafından açılan osnovne škole (ilkokul)⁶⁸, gymnasiumlar (özel lise)⁶⁹, učiteljske škole (öğretmen okulu)⁷⁰ ile diğer çeşitli meslek okulları⁷¹ bulunmaktadır. Bu okulların müfredatlarına haftalık iki saat din dersi eklenmiştir. Avusturya-Macaristan idaresi işgalden hemen sonra eğitime ilişkin olarak yayınladığı kararnamelerde, yeni açılan okulların müfredatlarına da değinmiş ve bu esnada okullarda verilecek din dersi ile ilgili de durumu ortaya koyan bir takım ifadeler kullanmıştır. Örneğin 1879'da Saraybosna'da açılan kız devlet okulunun müfredatından bahsedilirken, okula devam eden farklı dinden öğrencilerin din derslerinde ayrılacağı ve bu derslerin kendi din adamları tarafından

⁶⁵ Nadirde olsa evraklar arasında bazı talebelerin kurumlardan ihraç edildiklerine dair bilgilere rastlamak mümkündür. Örn. GHB ARIZ UM 1909/498'de Hünkâr Medresesi'nden ihraç edilen dört talebeden bahsedilmektedir.

⁶⁶ Evraklar arasında eğitimlerini tamamlayan öğrencilere şahadetlerinin verilmesi istendiğine dair bilgilere rastlamak mümkünken (örn. GHB ARIZ UM 1886/36 ve GHB ARIZ UM 1897/62), GHB ARIZ UM 1909/370'de olduğu gibi farklı bölgelerde eğitimlerini tamamlamış talebelerin şahadetnamelerinin onaylanması ile ilgili evraklarda bulunmaktadır (bu örnekte İstanbul Fatih'te bulunan Ahmet Efendi Medresesi'nden mezun olan Abid Efendi bin Abdullah'ın şahadetnamesinin onaylanması talep edilmektedir).

⁶⁷ *Štatut za Autonomnu Upravu, Islamski Vjerskih i Vakufsko-Mearifskih Poslova u Bosni i Hercegovini*, s. 66. Arşiv belgeleri incelendiğinde Ulema Meclisi'nin bu görevi nizamnamede belirtmesinden önce de yerine getirdiği anlaşılmaktadır.

⁶⁸ 7-10 yaş grubuna hitap eden ilkokul seviyesindeki 4 yıllık okullardır. Papić, a.g.e., s. 55-56.

⁶⁹ Avusturya-Macaristan idaresi tarafından özel öğrencilerin yetiştirildiği ortaöğretim seviyesinde okullardır. Papić, a.g.e., s. 101-123.

⁷⁰ Darulmuallimin'in de içine katıldığı 4 yıllık öğretmen okullarıdır. Papić, a.g.e., s. 90-100.

⁷¹ Örn. El sanatları okulu, teknik ortaokul, ticaret okulu etc. Schmid, a.g.e., s. 737-736.

devletin idare ve kontrolü altında verileceği açık bir şekilde dile getirilmiştir⁷². Ulema Meclisi Arşivinde bu konuya ilişkin evraklarda;

1. Derste okutulan kitaplar ile müfredat⁷³,
2. Din dersi imtihanının zamanın tespiti ve sınavın Ulema Meclisi tarafından denetlenmesi⁷⁴ ve
3. Dersin işlenişi⁷⁵

gibi konular hakkında detaylı bilgiler bulmak mümkündür. Bu evraklardan özellikle dersin müfredatı ve derste okutulan kitaplarla ilişkili olanlar çok kültürlü/dinli ortamlarda din eğitimi müfredatının temel yaklaşımının ve içeriğinin ne şekilde belirlendiği konusunda önemli birer kaynaqlardır.

C. Din Eğitiminden Sorumlu Din Görevlileri İle İlgili Dökümanlar

Din görevlilerinin yetiştirilmesi, idari işlerinin yürütülmesi ve konuya ilişkin gerekli denetimlerin yapılması Meclisin yetki alanında olduğundan dolayı, Ulema Meclisi Arşivi içerisinde önemli bir oranını da din görevlileri ile ilgili evraklar oluşturmaktadır. Bu evraklar arasında müderris, muallim, muid, dersiam, mektep hocası, din dersi öğretmeni, müderris muavini gibi din eğitiminden sorumlu pek çok din görevlisinin atama⁷⁶, azl⁷⁷, nakil⁷⁸, becayış⁷⁹ ve tebdilleri⁸⁰ gibi idari işlerinin

⁷² "Verordnung der Landesregierung in Sarajevo vom 10. October 1879, nr. 21132, betreffend die Errichtung einer allgemeinen staedischen Maedchenschule in Sarajevo", *Sammlung der für Bosnien und die Hercegovina Erlassenen Gesetze, Verordnungen und Normalweisungen*, I. Band., s.319. Benzer bir durum yine aynı yıl Saraybosna, Travnik, Banaluka ve Bihke'de kurulan devlet okulları için de geçerlidir. "Verordnung der Landesregierung in Sarajevo vom 23. September 1880, nr. 21339, betreffend die Errichtung von staedischen Volksschulen in den Kreisstaedten Sarajevo, Travnik, Banjaluka und Bihac", *Sammlung der für Bosnien und die Hercegovina Erlassenen Gesetze, Verordnungen und Normalweisungen*, I. Band, s. 336.

⁷³ Örn. GHB ARIZ UM 1886/6, GHB ARIZ UM 1900/275, GHB ARIZ UM 1909/261.

⁷⁴ Örn. GHB ARIZ UM 1883/7, GHB ARIZ UM 1887/70, GHB ARIZ UM 1905/149, GHB ARIZ UM 1908/267.

⁷⁵ Örn. GHB ARIZ UM 1908/476'de Ticaret Mektebi'nde okutulan akaid-i islamiye dersinin saat sayısının yediye indirildiğinden bahsedilmektedir.

⁷⁶ Atama ile ilgili evraklar iki başlık altında değerlendirilebilir. GHB ARIZ UM 1905/282 ve GHB ARIZ UM 1909/3'de olduğu gibi atanmanın yapıldığına dair evraklar Ulema Meclisi'ne gönderilmişken; GHB ARIZ UM 1905/196 ve GHB ARIZ UM 1907/351'de olduğu gibi boş bulunan veya daha önce vekâleten görev yapılan bir vazifeye atanmanın istendiği durumlar da bulunmaktadır.

yürütüldüğü evrakın yanı sıra Ulema Meclisi tarafından ehliyetlerinin sorgulandığı⁸¹ bazı durumların olduğu da anlaşılmaktadır.

Bunların dışında, evraklar arasında görevlilerin leh ve aleyhlerinde bir takım dilekçelerin de Ulema Meclisi'ne gönderildiği ve bunların takiplerinin istendiği de görülmektedir. Özellikle bu evrakların bir kısmının içerisinde vazifelinin özellikleriyle ilgili detaylı bilgiler veriliyor olması, söz konusu dönemde din eğitimi kurumlarında görev yapanlar ve dolayısıyla da kurumların genel durumu hakkında önemli tespitlerin yapılmasını da mümkün kılmaktadır⁸².

Sonuç

Çalışmamızda genel hatlarıyla tanıtılan Ulema Meclisi Arşivi, 1878-1918 yılları arasında Avusturya-Macaristan idaresinde yönetilen Bosna-Hersek'teki İslam toplumunun idari yapısından Müslümanların dini-hukuki sorunlarına, ibadetlerin yürütülmesinden dini müesseselerin denetlenmesine kadar, bölgedeki Müslüman toplumun din işlerine ışık tutan en önemli kaynaklardan bir tanesidir. Yaklaşık 15.000 dokümandan oluşan bu koleksiyondaki evrakın çok büyük bir bölümü günümüze

⁷⁷ Örn. GHB ARIZ UM 1906/410'da Gaçka'da bulunan mekteb-i umuminin diyanet-i islamiyye mualliminin becayışı ya da azli talep edilmiştir.

⁷⁸ Örn. GHB ARIZ UM 1889/266'da Pridor kazasında Cerik karyesi mektep hocası bulunan Hariç Osman Efendi'nin Rıdvanoviç karyesindeki mektebin hocalığına memuriyetinin nakledilmesini talep eden dilekçesi bulunmaktadır.

⁷⁹ Örn. GHB ARIZ UM 1907/48'de Gaçka'da bulunan mekteb-i umuminin diyanet-i islamiyye mualliminin Bileki kazasında bulunan Plane (?) muallimiyle becayışının icrası arz edilmektedir.

⁸⁰ Örn. GHB ARIZ UM 1896/23'de Travnik kasabesindeki Gazi Ağa Camii'nin imamı ve muallimi bulunan Hafız Mehmed Efendi'nin tebdili ile ilgili mahalli evrakın gönderildiği; GHB ARIZ UM 1908/183'de Gradaçañca kazasında Biberovopole imamı ve mektep muallimi Molla Hasan'ın tebdilini isteyen müteveli Osmanîç Ahmed ve Muhtar Soliç Emin'in arzuhalleri bulunmaktadır.

⁸¹ Örn. GHB ARIZ UM 1887/274'de Mağlay kazasındaki Beroviç (?) mahallesinde bulunan medresenin müderrisinin ehliyeti sorgulanmış, eğer ehliyeti yok ise başka birinin atanmasına kadar kendisinin vekâlet görevini ifa etmesi talep edilmiştir. Yine, GHB ARIZ UM 1905/373'de Banjaluka Fevziye Medresesi'nin müderris-i saniliğine atanması istenilen Hafız İdris Efendi'nin ehliyetinin sorgulanmıştır.

⁸² Örn. GHB ARIZ UM 1886/48'de Mostar'ın Buna karyesinde bulunan Ali Galip Paşa mektebinin muallimi el-Hac Hafız Süleyman Efendi'nin görevine dikkat etmediği; GHB ARIZ UM'de yine Mostar'da bulunan Karagöz Bey ibtidaiye mektebinin üçüncü muallimi olarak görev yapan Mehmed Efendi'nin görevini kötü davranışlar sergilediği belirtilmektedir. GHB ARIZ UM 1908/368'de olduğu gibi bazı durumlarda aynı kişi hakkında leh ve aleyhteki evraklar bir arada gönderilebilmekte ve Ulema Meclisi'nin vazifelinin görevi hakkında karar vermesi talep edilebilmektedir.

ulaşmış olup halen Saraybosna-Gazi Hüsrev Bey Kütüphanesi Arşivi'nde muhafaza edilmektedir.

Bölgedeki din eğitimi faaliyetlerinin yürütülmesi, idaresi ve denetlenmesi 1882 yılında Avusturya-Macaristan tarafından kurulan Ulema Meclisi'nin temel görevlerin arasında bulunduğundan dolayı, meclise gönderilen evraktan oluşan arşiv dönemde yürütülen din eğitimi faaliyetleri hakkında da bilgi veren temel kaynak konumundadır. Arşiv evrakı üzerine yapılan araştırmada tespit edilen dokümanların üç temel başlık altında sınıflandırılabilceği anlaşılmıştır. Bunlar; a) din eğitimi kurumları, b) devlet okullarında verilen din dersi ile c) din eğitiminden sorumlu din görevlileri ile ilgili evraklardır. Din eğitimi kurumları ile ilgili evrak içerisinde bölgede mevcut mektep ve medreselerin idari yapıları, müfredatları, öğrencileri, içlerinde yürütülen eğitim-öğretim faaliyetleri hakkında bilgiler bulunurken; din dersiyle ilişkili evraklar, Avusturya-Macaristan idaresi tarafından devlet okullarında her dini grubun kendi dini otoriteleri tarafından sürdürülmesi öngörülen din dersinin müfredatı ve yürütülmesine ilişkindir. Din eğitimi ile ilişkili olarak değerlendirilebilecek son evrak grubu ise din eğitiminden sorumlu müderris, muallim, mektep hocası, din dersi öğretmeni gibi görevlilerin atama, azl, nakil vb. idari işlemleri ile haklarında yerel halk tarafından yazılmış şikâyetlere ve övgülere yer veren dokümanlardan oluşmaktadır. Ayrıca, arşivde bulunan döneme ait talimat ve emirler, müfredat programları ile talebe, öğretim üyesi ve kurumlara ait detaylı bilgileri içeren rapor ve cetveller bölgede uygulanan din eğitimi politikasının anlaşılabilmesi açısından eşsiz birer kaynak niteliğindedirler.

Günümüzde henüz kataloglanmamış bulunan Ulema Meclisi Arşivi üzerine yapılacak çalışmaların, bölgenin eğitim coğrafyasının oluşturulmasının yanı sıra, çok erken bir dönemde gayr-i Müslim bir idare altında yönetilen Bosna örneğinden hareketle günümüzde pek çok Avrupa ülkesinde azınlık konumunda varlıklarını sürdüren Müslümanların eğitim alanında yaşadıkları sorunlara hangi tür yaklaşımlar ve çözüm önerileri geliştirilebileceği konusunda pek çok katkıda bulunacağı açıktır.

Kaynakça:

Allgemeines Reichs- Gesetz und Regierungsblatt für das Kaiserthum Österreich, Jahrgang 1867, Wien, 1867.

Barbara Jelavich, *History of the Balkans, Eighteenth and Nineteenth Centuries*, C. 1, Cambridge, 1983.

Bayraktar Bayraklı, *İslam'da Eğitim*, İstanbul 1989.

Bojan Aleksov, "Habsburg's "Colonial Experiment" in Bosnia and Hercegovina revisited", *Schnittstellen: Gesellschaft, Nation, Konflikt und Erinnerung in Südosteuropa*, München, 2007, s. 201-216.

Cahit Baltacı, *XI-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri: Teşkilat, Tarih*, İstanbul, İrfan Matbaası, 1976.

Dževad Juzbašić, "Jezička Politika Austrougarske Uprave i Nacionalni Odnosi u Bosni i Hercegovini", in *Politika i Privreda u Bosni i Hercegovini pod Austrougarskom Upravom*, Sarajevo, 2002.

Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi, Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri (1876-1907)*, 6. Baskı, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 2007.

Fahri Kayadibi, İrfan Başkurt, Ayşe Zişan Furat, *Cumhuriyet Dönemi Din Eğitimi Literatürü (1923-2007)*, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Yayınları, 2008.

Fehmi Nuza, "Bosnalıların Avusturya İşgal Ordusuna Karşı Mukavemetleri", *Türk Kültürü*, C. XXIV, No: 281, 1986, s. 590-598.

Ferdinand Schmid, *Bosnien und die Hercegovina unter der Verwaltung Österreich-Ungarns*, Leipzig, 1914.

Fikret Karčić, "Administration of Islamic Affairs in Bosnia and Hercegovina", *Islamic Studies*, C. XXXVIII, No:4, 1999, s. 543-545.

Fikret Karčić, "The Office of Ra'is al-Ulama Among the Bosniaks (Bosnian Muslims)", *Intellectual Discourse*, C.V, No:2, 1997, s. 109-120.

Fikret Karčić, *The Bosniaks and the Challenges of Modernity, Late Ottoman And Hapsburg Times*, Sarajevo, el-Kalem, 1999.

Hacer Sulooça Veseli, *Makedonya Devlet İlkokullarında Din Dersleri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2005

Hajrudin Čurić, *Muslimansko Školstvo u Bosni i Hercegovini do 1918. Godine*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1983.

Halis Ayhan, "Küreselleşme ve Türkiye'de Din Eğitimi", *Küreselleşme, İslam Dünyası ve Türkiye*, Milletlerarası Tartışmalı İlmi Toplantı (09-11 Kasım 2001), İstanbul, 2002, s. 247-269.

İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin İlimiye Teşkilatı*, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1965.

İsmet Binark (ed.), *Bosna – Hersek İle İlgili Arşiv Belgeleri (1516-1919)*, Ankara, Başbakanlık Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 1992.

Janos Krccsmarik, "Bosnia and Herzegovina", *E.J. Brill's First Encyclopedia of Islam (1913-1936)*, 1987 (yeniden basım), C. II, s. 754-765.

Kemal Bašić, *Osmanlı Devleti'nin Bosna Hersek Müslümanlarıyla Dini İlişkileri (Ayrılıştan 1914'e)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1999.

Kemal H. Karpat, "The Migration of the Bosnian Muslims to the Ottoman State, 1878-1914: An Account based on Turkish Sources", *Ottoman Bosnia. A History in Peril*, Ed. Markus Koller ve Kemal H. Karpat, University of Wisconsin Press, 2004.

M. M. Al-Arnaut, "Islam and Muslims in Bosnia 1878-1978: Two Hijras and Two Fatwas", *Journal of Islamic Studies*, C.V, No: 2, 1994, s. 242-253.

Mahmut Tezcan, *Eğitim Sosyolojisi*, Ankara, 1997.

Martina Schmied, "Islam in Österreich", *Islam, Islamismus und islamischer Extremismus*, ed. by Walter Feichtinger and Sibylle Wentker, Landesverteidigungsakademie/ Institute für Friedenssicherung und Konfliktmanagement, Wien, 2005, s. 189–206.

Mefail Hızlı, "Osmanlı Eğitim Tarihinin Arşiv ve Yazma Kaynakları", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C.VI, No:12, 2008, s. 577-592.

Mitar Papić, *Školstvo u Bosni i Hercegovini za Vrijeme Astrougarske Okupacije (1878-1918)*, Sarajevo, Veselin Masleša, 1972.

Muhamed Hodžić, "Pregled Arhivske Građe Islamske Zajednice u Bosni i Hercegovini", *Anali Gazi Husrev-begove Biblioteke*, C. XXIII-XXIV, 2004/2005, s. 297-310.

Mustafa Öcal, "Türkiye'de Din Eğitimi Tarihi Literatürü", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C.VI, No:12, 2008, s. 399-430.

Omer Nakičević (ed.), *Istorijski razvoj Institutije Rijaseta*, Saraybosna, Rijaset Islamske Zajednice u RBiH, 1996.

Omer Nakičević, *Historijski Razvoj Fakulteta Islamskih Nauka: 1887-1998*, Sarajevo, 1998.

Ortschafts- und Bevölkerungs- Statistik von Bosnien und Herzegovina, K.u.K. Regierungsdrukerei, Sarajevo, 1880.

Petar Vrankić, *Religion und Politik in Bosnien und der Herzegowina (1878-1918)*, Paderborn, Schöningh Verlag, 1998.

Reichsgesetzblatt für die im Reichsrat vertretenen Königreiche und Länder, Jahrgang 1874, Wien, 1874.

Reichsgesetzblatt für die im Reichsrat vertretenen Königreiche und Länder, im Jahrgang 1912, Wien, 1912.

Religion in Österreich, Bundespressdienst, Wien, 2007.

Robert J. Donia ve John V.A. Fine, Jr, *Bosnia and Hercegovina, A Tradition Betrayed*, London, Hurts and Company, 1994.

Salih Zeki Zengin, *Medreseden Darülfunun'a Türkiye'de Yüksek Din Eğitimi*, Adana, Karahan Kitabevi, 2009.

Sammlung der für Bosnien und die Hercegovina Erlassenen Gesetze, Verordnungen und Normalweisungen, I. Band, Wien, 1880.

Štatut za Autonomnu Upravu, Islamski Vjerskih i Vakufsko-Mearifskih Poslova u Bosni i Hercegovini, Sarajevo, Zemaljska štamparija, 1909.

Talip Atalay "Yerel Eğitim Tarihi Kaynağı Olarak Diyarbekir Vilayet Gazetesi" *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, No:48, 2007, s. 135-151.

Talip Atalay, *Kuzey Kıbrıs'da Yaygın Din Eğitimi ve Cami Hizmetleri: Kurumsal Yapılanma ve Din Görevlilerinin Rolü*, İstanbul, 2007.

Zafer Çakmak, "Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun Bosna-Hersek'in İşgali ve Sonrasında Osmanlı Devleti ile Yaptığı Anlaşma", *Doğu Anadolu Bölgesi Araştırmaları*, No: 4, 2003, s. 16-20.

Zafer Gölen, "Tanzimat Döneminde Bosna Hersek'te Eğitim", *Prilozi za Orijentalnu Filologiju*, No: 52-53, 2004, s. 213-266.

EK 1. Gazi Hüsrev Bey Kütüphanesi'ndeki Ulema Meclisi Defterleri

Defter no.	GELEN EVRAK KAYIT DEFTERLERİ	PROTOKOL DEFTERLERİ	GİDEN EVRAK KAYIT DEFTERLERİ
1	1883-1887	1884-1887	1883-1887
2	1887-1894	1887-1889	1888-1896
3	1895-1905	1890-1895	1896-1905
4	1906-1911	1895-1904	1916 Tuzla
5	1911-1913	1904-1910	1916-17 Mostar
6	1916	1910-1913	1916-1917 Sarajevo
7	1918	1911-1913	1916-1919 Zvornik
8		1913	

EK 2. Ulema Meclisi Evrakları Ve Ait Oldukları Yıllar

Kutu Numarası	Yıl	Evrak Sayısı	Kutu Numarası	Yıl	Evrak Sayısı
1	1885	1-61	18	1906	2-457
	1886	1-52	19	1907	1-502
	1887	1-509	20	1908	1-573
2	1888	1-463	21	1909	1-506
3	1891	3-135	22	1910	39-875
4	1892	1-180	23	1910	1-685
5	1893	2-171	24	1911	1-500
6	1894	1-268	25	1911	501-1052
7	1895	1-234	26	1912	1-955
8	1896	1-147	27	1912-1913	Tespit çalışmaları sürdürülüyor*
9	1897	1-213	28	1913	300-1100

* Evraklar herhangi bir sırayı takip etmediğinden dolayı, kutuların içerisindeki evrakın kesin sayısının tespiti konusundaki çalışmalar sürdürülmektedir.

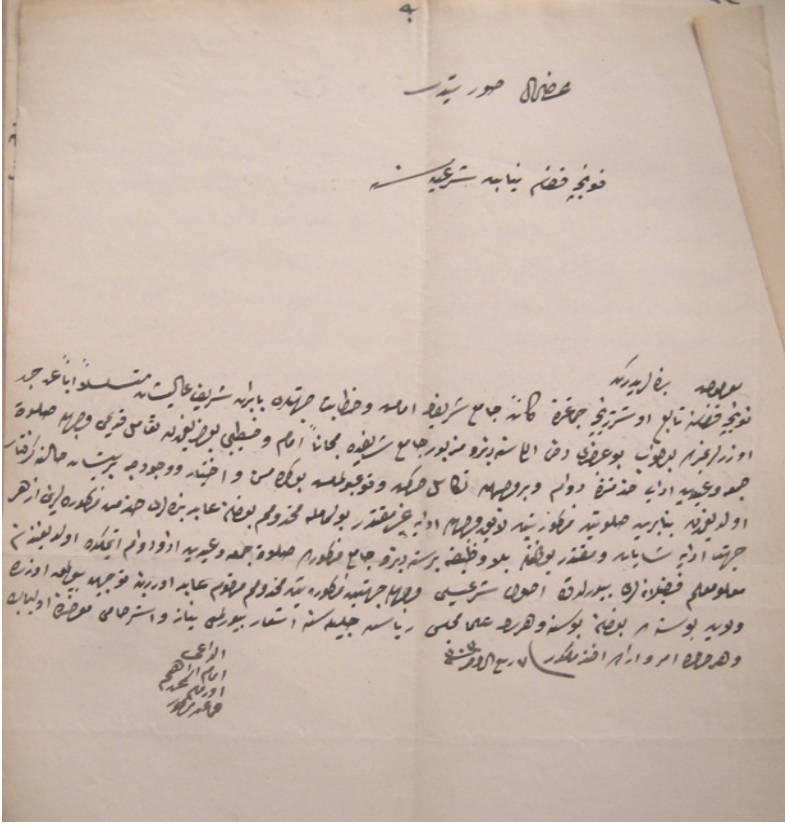

Furat, Din Eğitimi Araştırmalarında Önemli Bir Kaynak Olarak
Bosna-Hersek Ulema Meclisi Arşivi

10	1898	1-158	29	1914	1125-1354
11	1899	1-250	30	1914-1915	Tespit çalışmaları sürdürülüyor
12	1900	1-278	31	1915	Tespit çalışmaları sürdürülüyor.
13	1901	1-326	32	1916	Tespit çalışmaları sürdürülüyor
14	1902	1-421	33	1914-1916	Tespit çalışmaları sürdürülüyor.
15	1903	3-349	34	1916-1918	Tespit çalışmaları sürdürülüyor
16	1904	1-295	35	1917	1000-1800
17	1905	1-384	36	1918	Tespit çalışmaları sürdürülüyor

Ulema Meclisi Arşivinden Bazı Örnekler:

Resim 1: 1885 yılına ait bir arıza.

Furat, Din Eğitimi Araştırmalarında Önemli Bir Kaynak Olarak
Bosna-Hersek Ulema Meclisi Arşivi

1	فوزی	عبدلکرم	۱۸۹۶	۵۰	عبدلکرم	عبدلکرم
۲	رای	عبدلکرم	۱۹۰۱	۴۴	عبدلکرم	عبدلکرم
۳	رای	عبدلکرم	۱۹۰۰	۴۴	عبدلکرم	عبدلکرم
۴	رای	عبدلکرم	۱۸۹۹	۴۱	عبدلکرم	عبدلکرم
۵	رای	عبدلکرم	۱۹۰۱	۴۱	عبدلکرم	عبدلکرم
۶	رای	عبدلکرم	۱۹۰۱	۴۰	عبدلکرم	عبدلکرم
۷	رای	عبدلکرم	۱۹۰۵	۴۱	عبدلکرم	عبدلکرم
۸	رای	عبدلکرم	۱۹۰۵	۴۱	عبدلکرم	عبدلکرم
۹	رای	عبدلکرم	۱۹۰۱	۴۴	عبدلکرم	عبدلکرم
۱۰	رای	عبدلکرم	۱۹۰۶	۴۰	عبدلکرم	عبدلکرم
۱۱	رای	عبدلکرم	۱۹۰۶	۴۴	عبدلکرم	عبدلکرم
۱۲	رای	عبدلکرم	۱۹۰۴	۴۴	عبدلکرم	عبدلکرم
۱۳	رای	عبدلکرم	۱۹۰۱	۴۴	عبدلکرم	عبدلکرم
۱۴	رای	عبدلکرم	۱۹۰۶	۱۸	عبدلکرم	عبدلکرم
۱۵	رای	عبدلکرم	۱۹۰۴	۱۸	عبدلکرم	عبدلکرم
۱۶	رای	عبدلکرم	۱۹۰۴	۱۸	عبدلکرم	عبدلکرم
۱۷	رای	عبدلکرم	۱۹۰۴	۱۷	عبدلکرم	عبدلکرم
۱۸	رای	عبدلکرم	۱۹۰۴	۱۹	عبدلکرم	عبدلکرم
۱۹	رای	عبدلکرم	۱۹۰۵	۱۹	عبدلکرم	عبدلکرم
۲۰	رای	عبدلکرم	۱۹۰۶	۴۰	عبدلکرم	عبدلکرم
۲۱	رای	عبدلکرم	۱۹۰۵	۴۰	عبدلکرم	عبدلکرم
۲۲	رای	عبدلکرم	۱۹۰۴	۱۵	عبدلکرم	عبدلکرم
۲۳	رای	عبدلکرم	۱۹۰۶	۱۸	عبدلکرم	عبدلکرم
۲۴	رای	عبدلکرم	۱۹۰۵	۱۷	عبدلکرم	عبدلکرم
۲۵	رای	عبدلکرم	۱۹۰۵	۱۸	عبدلکرم	عبدلکرم
۲۶	رای	عبدلکرم	۱۹۰۴	۱۵	عبدلکرم	عبدلکرم

Resim 2: 1907 yılına ait bir talebe listesi

Abstract

**Ulema Medžlis Records In Bosnia:
A Historical Resource For Studies In Religious Education**

This paper, based on the importance of using archive resources in religious education studies, focuses on the documents related to different fields of religious education found in Ulema Medžlis Archive which is still preserved in Sarajevo-Gazi Husrev Begova Library today. Even though Ulema Medžlis Archive as the main resource of the highest Muslim religious authority in administrating and executing religious affairs contains very important information about Bosnian Muslims during Austro-Hungarian Rule, it has not been touched on in any academic work yet. Therefore, the purpose of this paper is to fill such a void by introducing this substantial archive material to the researchers of different fields as well as to put forward author's views of how this archive material can be used to understand general concepts and forms of religious education at that time.

Organized in four chapters, this paper initially offers an overview of the occupation of Bosnia-Herzegovina by Austro-Hungarians and then elaborates in detail on the establishment of Ulema Medžlis and its field of activity. After exploring the general features of Ulema Medžlis Archive, the document groups related to religious education are presented. Finally, based on some samples from the archive, the potential use of the archive material for studies in religious education will be evaluated.

Keywords: Archive sources, Religious Education, Ulema Medžlis, Muslims in Bosnia-Herzegovina, Austro-Hungarian Rule in Bosnia

